

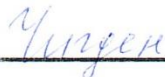
МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство культуры Республики Тыва

ГБНОУ РТ «РШИИ им. Р.Д. Кенденбиля»

РАССМОТРЕНО

На заседании МО ГЦ

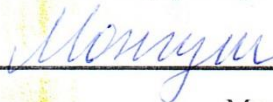
Чигден Н.Д.

Протокол №1

От «30» августа 2024 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместителем директора по УВР

Монгуш Р.И.

от «2» сентября 2024 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директором школы

Дамба Н.Ю.

Приказ №

от «2» сентября 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»

для обучающихся 5 класса

Учитель: Тадар-оол Саяна Кулаковна

Кызыл 2024

**Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге
ажылчын өөредилге программазы (5 КЛАСС)**

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

5 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программазын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОЛУГАЗЫ:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттыңан бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга уjur-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүкте кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктер кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 5-ки клазынга неделяда 2 шак (чылда 68 шак) көрдүнген.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (5 КЛАСС)

Диалог дугайында билиг.

Монолог. Фонетика дугайында билиг.

Үн – дылдың эң бичии кезии.

Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары)

Ажык үннерниң бөлүктээшкини: кыска, узун, өк-биле адаар; мурнуу одуругнуң (чымчак), артыы одуругнуң (кадыг), эрин-биле адаар болгаш адавас.

Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар).

Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмейлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру.

Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери.

Слог.

Тыва дылда ударение.

Орфоэпия дугайында билиг.

Чугаа үннерин болгаш ударениени адаарының кол дүрүмнери.

Графика

Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы.

Тыва алфавит.

Сөске ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири.

Й үннүг үжүктөрүни (я, е, ё, ю) сөстөргө ажыглаары болгаш шын бижири.

Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни хереглээри.

Морфемика – дыл эртеминиң кезээ.

Тыва дылда сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар).

Сөстүң тургузуу. Сөстүң дазылы. Төрөл сөстөр.

Сөс чогаадылгазы – дыл эртеминиң кезээ

Сөстүң тургустунар аргалары: Морфологтуг (кожумактыг) арга.

Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.

Синтаксистиг арга.

Хурааңгайлаан сөстөр.

Хевир тургузар кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге немелде утка киирер кожумактар.

Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң сан, арын, үе кожумактары.

Сөстүң дөзү: укталган, укталбаан.

Лексикология – дыл эртеминиң кезээ.

Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы.

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер.

Сөстерниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер.

Синонимнер. Антонимнер.

Табу сөстер болгаш эвфемизмнер.

Фразеологизмнер дугайында билиг.

Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы.

Тыва дылдың тайылбыр болгаш фразеологтук словарьлары.

Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы.

Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы.

Ниити ажыглалдың сөстери.

Ховар ажыглалдың сөстери.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери.

Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары.

Фразеологияның дыл эртеминиң кезээ болуру.

Тыва дылдың фразеологтук словары.

Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыннары болгаш оларның синонимнери.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

Бот-тускайлаң түңнелдерге уругларның бот-башкартынып (боттут туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонuurгалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңге хамаарышкан айтырыгларны шийтпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

- российжи хамааты демнежилге деп билигнің утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харыысалгалыг болурун угаап билири;
- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурулуг өнчүзүнүн үндезиннерин билири;
- төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонuurгалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонuurгалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медеделдиг шилип алырынга белен болуру;
- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медедеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;
- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;
- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдилгеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин сиңгээдири;
- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медеделин сайзырадыры, чараш чүүлдү сиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);
- экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр сиңгээдип алганы билиглер болгаш өөрөдилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкараар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажилдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажилдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап сиңгээдириниң* (ниити өөрөдилгиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөрөдилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөрөнип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөрөдилгениң түңнелдерин сайгарар;

- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларына үндөзүлгөн ажил-чорудулганын сорулгазын салыр;
- ажил-чорудулганын кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажилдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир ажилдары күүседир, оларны канчаар күүседиринин оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандылары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелгөн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырына шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажил-чорудулгазын үнелээринин негелделерин кады тодарадыр;
- ажил-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажил-чорудулгазына бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдеринин болгаш кылган ажилдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажилдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажил-чорудулгазынын сорулгазына дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделеринин аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганынын чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскертип билир;
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шиллелгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деннээр, түннээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;
- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле денневишаан, угаап боданыышкынын илередир;
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;
- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарны, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;
- электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларны чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөрөдиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонuurгалын сайзырадыр.

Өөрөдилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөрөнип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүккө өөрөдилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

– чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележип шиитпирни үндүрер;

– өөрөдилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөрөнип алыр аргалыг кылдыныглары:

– эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы органиастап билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;

– маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;

– харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередип, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын меделдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түңнелдер. 5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөрөнип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улушту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүң транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнун кадыг, мурнуу одуругнун чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүң үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндезилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртемниң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;

- сөстүң дазылында дүлей ажык эвес үннүң ыыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүң сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:
  - *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
  - сөстүң дөзүн шыяр;
  - сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын билир;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
  - кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжыышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
  - чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;
    - тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).
    - ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
    - кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
    - литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
    - хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзер;
    - орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;

- фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
- үлегерлеп алыышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүнүн, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

2024-2025 өөредилге чылында өөредилге организацияларынга чижек темалыг планнаашкын

2022-2023 өөредилге чылында ажыглаттынып турган «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга «Төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазында» (Тургузукчулары: ф.э.к. К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. 2021.) чамдык темаларның туруштары Федералдыг ажылчын программада (2023ч.) өскерли бергени-биле календарь-темалыг план тургузарынга бергедээшкиннер туруп болур. Ынчангаш 2024-2025 өөредилге чылында федералдыг ажылчын программаже чоорту шилчииринге методиктиг дуза чедирер сорулга-биле ук чижек темалыг планнаашкын тургустунган.

5 класс – 102 ш.

Катаптаашкын – 4 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 10 шак.

Теория болгаш практика – 88 шак

Ажыглаар өөредилге номнары:

- 1.«Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн 2014ч.
- 2.«Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.
- 3.«Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.
4. «Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар, Ч.М.Тюлюш. 2022ч. ООО Изд «Офсет» (электроннуг хевири)
5. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2022ч. ООО Изд «Офсет» (электроннуг хевири)

Календарь тематиктиг план

5 класс

Неделяда 3 шак (чылда 102 шак)

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Хуусаазы	
			Болур уези	Херек кырында болганы
1 – 4 класска ооренген чуулдеринге катаптаашкын 5 шак				
1..	Ун болгаш ужук.	1		
2.	Чугаа кезектери.	1		
3.	Сос каттыжыышкыны болгаш домак.	1		
4.	Созутлел.	1		
Дыл дугайында ниити билиглер 1 шак				
5.	Торээн дыл – чоннун эртинеэзи.	1		
Дыл дугайында эртем. 6 шак				
6.	Дыл дугайында эртемнин кезектери.			
7.	Дыл эртеми болгаш оон адырлары.	1		
8.	Тыва дыл эртемнин кол кезектери, оларныё демдектери болгаш чугаага ажыглаары.	1		
9.	Чугааныё янзылары.	1		
10.	Чогаадыг. «Чайгы дыштанылганы канчаар эрттиргеним».	1		

11.	Диктант. «Тооруктаанывыс».	1		
Фонетика болгаш орфоэпия 21 шак				
12.	Фонетика дугайында билиг. Ун-дылдын эн бичии кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа уннеринин тургустунары.	1		
13.	Артикуляция. Уннернин утка ылгаар хулээлгелери (шынарлары).	1		
14.	Фонетиктиг транскрипция болгаш оон чамдык демдектери.	1		
15.	Ажык уннернин болуктээшкини: кыска болгаш узун ажык уннер.	1		
16.	Ок-биле адаар ажык уннер.	1		
17.	Кадык болгаш чымчак ажык уннер.	1		
18.	Ажык уннернин аяннажылгазы (сингармонизм).	1		
19.	Эрин-биле адаар болгаш эрин _ биле адавас ажык уннер.	1		
20.	Ажык уннернин характеристиказын бээринин чуруму.	1		
21..	Ажык эвес уннернин болуктээшкини: куштуг болгаш кошкак ажык эвес уннер. ⁷⁷	1		
22..	Аяар ажык эвес уннер.	1		
23.	Ыыткыр болгаш дулей ажык эвес уннер. Соске ажык эвес уннернин каттыжар чуруму болгаш домейлежири.	1		
24.	Хыналда диктант . «Суваннын оолдары».	1		
25.	Ийи ажык эвес ун аразынга дулей ажык эвес уннун ыыткыр ун-биле солчуру.	1		
26.	Состун фонетиктиг сайгарылгазы.	1		
27.	Фонетикага катаптаашкын.	1		
28..	Хыналда ажыл.	1		
29.	Слог болгаш оон хевирлери (ажык, хаалчак). Тыва дылда ударение.	1		

30.	Интонация. Орфоэпия дугайында билиг.Тыва дылда шын адалганыё дурумнери.	1		
31.	Диктант. «Анай»	1		
32.	Ч/с. Эдертиг «Адыг оолдарынын эжингени».	1		
Графика болгаш орфография.10 шак.				
33.	Алфавит болгаш оон ужур-дузазы.	1		
34.	Тыва алфавитиё тоогузу. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага ундезилээн тыва алфавит.	1		
35.	Ниитилел амыдыралынга бижиктин ужур-дузазы.	1		
36.	Орфография дугайында билиг. Орфографиянын дурумнери.	1		
37.	Тыва дылдын словарьлары.	1		
38.	Ажык эвес уннерниё ужуктерин дакпырлап бижири.	1		
39.	Й уннуг ужуктерлиг (я, е, е, ю) сосстерни шын бижири.	1		
40.	Сос эгезинге т-д, п-б деп уннернин ужуктерин шын бижири.	1		
41.	Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни соске ажыглаары.	1		
42.	Хыналда ажыл.	1		
Лексика болгаш фразеология. 27 шак.				
43.	Лексикология- дыл эртемнин кезээ. Сос болгаш оон лексиктиг утказы.	1		
44.	Тыва дылдын тайылбырдыг словарьы. Орус дылдын тайылбырдыг словарьы.	1		
45.	Тыва дылдын лексиказынын темалыг болуктери.	1		
46.	Чангыс болгаш хой уткалыг сосстер.	1		
47.	Состун дорт, доора болгаш кожурген уткалары.	1		
48.	Омонимнер дугайында.	1		

49.	Синонимнер дугайында.	1		
50.	Антонимнер дугайында.	1		
51.	Табу болгаш эвфемизмнер .	1		
52.	Тывылган угунун аайы-биле тыва дылдын лексиказы. Ниити турк лексика.	1		
53.	Моол дыл дамчыштыр улегерлеттинген состер.	1		
54.	Кыдат дылдан улегерлээшкиннер.	1		
55.	Товут дылдан улегерлээшкиннер.	1		
56.	Орус дыл дамчыштыр улегерлеттинген состер.	1		
57.	Ажыглалынын аайы-биле тыва дылдын лексиказы. Ниити ажыглалдын состери.	1		
58.	Кызыгаарлыг ажыглалдын состери: диалектизмнер.	1		
59.	Мергежил состери болгаш терминнер.	1		
60.	Ховар ажыглалдын состери: эргижирээн состер (историзмнер болгаш архаизмнер).	1		
61.	Чаа состер (неологизмнер).	1		
62.	Жаргонизмнер дугайында	1		
63.	Хуу аттар (ономастика). Топонимнер дугайында.	1		
64.	Антропонимнер дугайында.	1		
65.	Этнонимнер дугайында.	1		
66.	Зоонимнер дугайында.	1		
67.	Космонимнер дугайында.	1		
68.	Состун лексиктиг сайгарылгазы.	1		
69.	Хыналда ажыл.	1		
Фразеология- дыл эртемнин кезээ 5 шак				

70.	Фразеологизмнер дугайында билиг. Фразеологизмнернин кол демдектери болгаш утказы.	1		
71.	Тыва фразеологтуг словарь.	1		
72.	Фразеологизмнерни сайгарарынын чуруму.	1		
73.	Лексикага катаптаашкын.	1		
74.	«Торээн дылым дугайында бодалым» деп темага чогаадыг-боданыышкын.	1		
Синтаксис. Пунктуация. 21 шак.				
75.	Синтаксис- грамматиканын бир адыры (дыл дугайында эртемнин кезээ).	1		
76.	Пунктуация дугайында. Бижик демдектери болгаш оларнын хулээлгелери.	1		
77.	Сос каттыжышкынынын дугайында билиг.	1		
78.	Сос каттыжышкынында озек болгаш чагырткан сос.	1		
79.	Сос каттыжышкынынын синтаксистиг сайгарылгазы.	1		
80.	Сос каттыжышкынынга катаптаашкын.	1		
81.	Домак. Бодуун домак дугайында билиг.	1		
82.	Чугаалаар сорулгазынын аайы-биле домактарнын хевирлери. Медээ домаа.	1		
83.	Айтырыг домаа.	1		
84.	Кыйгырыг домаа.	1		
85.	Алгы домаа.	1		
86.	Домактын грамматиктиг ооргазы (предикаттыг тову).	1		
87.	Тургузуунун аайы-биле домактарнын янзылары: ийи чугула кежигуннуг (ийи составтыг) домактар.	1		
88.	Чангыс чугула кежигуннуг домактар (чангыс составтыг).	1		

89.	Нарынчиттырган домактар.	1		
90.	Долу болгаш долу эвес домактар.	1		
91.	Бодуун домакта логиктиг ударение дугайында билиг.	1		
92.	Бодуун домактын синтаксистиг сайгарылгазы.	1		
93.	Бодуунн домакка катаптаашкын.	1		
94.	Хыналда ажыл.	1		
95.	Диктант. «Тывыш»	1		
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы 5 шак				
96.	Диалог дугайында.(Аас чугаанын хевирлери: айтырыг – харыы, сонuurгалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру).	1		
97.	Монолог дугайында.	1		
98.	Тоожуушкун дугайында.	1		
99.	Чурумал дугайында.	1		
100.	Угаап боданыышкын дугайында.	1		
101.	Катаптаашкын. Фонетика. Орфоэпия.	1		
Лексика болгаш фразеология. Синтаксис. Пунктуация.				
102	Хыналда ажыл. «Акыларымнын белээ».	1		